

ROTUNDE PREDROMANSKE DOBE NA JUGU IN NA SEVERU

I

Da obstoje med dalmatinsko umetnostjo zgodnjega srednjega veka in umetnostjo iste dobe na ozemlju zapadnih Slovanov bližnje vezi ali vsaj poteze, ki pričajo o bližjem sorodstvu, — to pač ni nikako novo odkritje. Od časa, ko je bila med prvo svetovno vojno odkrita (in žal prehitro obnovljena, še preden je bila v vseh podrobnostih preiskana) rotunda na Vavelu v Krakovu, jo je pok. J. Strzygowski¹ spravil v zvezo najprej s podobnimi pojavi v Armeniji, pozneje pa z enakimi na dalmatinskem jugu, ter skušal dognati njih skupno poreklo v hipotetično rekonstruirani praslovanski »severni« monumetalni arhitekturi. Njegova hipoteza se ni obdržala, četudi so ji bile do neke mere pripravile pot druge vrste koncepcije Luke Jelića in drugih hrvatskih in tujih raziskovalcev. Najostreje in odločilno je nastopil proti nazorom Strzygowskega o dalmatinski arhitekturi starohrvatske dobe Ljubo Karaman²; po njegovi kritiki in lastnih izvajanjih o tej arhitekturi ter o pleteninasti ornamentiki bi bilo pač nemogoče še nadalje braniti omenjene teze. Zaradi tega pa seveda ni treba zanikati podobne ali naravnost sorodne poteze med dalmatinskimi arhitektonskimi spomeniki ter češkomoravskimi in poljskimi rotundami. Te poteze so neoporečne. Kako jih je mogoče pojasniti? In kaj se odkriva za njimi?

Da bo problem jasnejši, naj najprej priključim v spomin nekaj osnovnih resnic. V Dalmaciji se je ohranila vrsta centralnih zgradb iz starohrvatske dobe; med njimi sta posebno tipični in najbolj znani cerkev sv. Donata v Zadru in cerkev sv. Trojice v Poljudu pri Splitu. Omenjeni zgradbi predstavljata dva različna centralna tipa. Sv. Donat je rotunda-oktogonalna z obhodom v pritličju in na nadstropju in s tremi

apsidami-konhami na vzhodni strani, — cerkev v Poljudu, ki je iz poznejšega časa, pa je heksagonalna, rotunda z navzven izstopajočimi konhami-apsidami, pri čemer ni povsem jasno, kako je bila prekrita njena notranjščina. Obe zgradbi spadata k velikemu številu cerkvá starohrvatske dobe, ki so čbenem z nekoliko mlajšimi prvimi benediktinskimi montecassinskimi bazilikami (v južni Dalmaciji), spomeniki dalmatinske predromanske cerkvene arhitekture. Hkrati je treba še poudariti, da to nista edina spomenika centralnega stavbarstva niti v Dalmaciji niti na ostalem balkanskem ozemlju. Dovolj bo omeniti, da se je ohranilo na dalmatinskih tleh še več zgradb centralnega značaja ali takih, ki so vsaj spojene s centralnimi konstruktivnimi elementi; deloma so v genetični zvezi z bizantinskim stavbarstvom ali pa brez sleherne zveze z njim: tako na pr. cerkev sv. Križa v Ninu ali cerkev sv. Petra v Gradini v Solinu. Še večjega pomena pa je nedvomno to, da so se cerkve centralnega tipa, po nastanku blizu dalmatinskimi spomenikom, ohranile tudi v drugih predelih Balkanskega polotoka in da omenjajo razne neohranjene primere tudi pisani viri (na pr. Konstantin Porfirogenet, ki piše o takšnih centralnih cerkvah v Zadru in v Kotoru). Za srbsko ozemlje je značilen primer cerkve sv. Petra pri Novom Pazaru³, za bolgarsko pa tzv. Okrogla cerkev v Preslavu⁴. Vsi navedeni spomeniki so si — razen morebiti le tega zadnjega — po nastanku blizu in, četudi ima vsak izmed njih lastne svojstvene poteze, tvorijo strnjeno skupino, posebej značilno za zgodnjerednjeveško dobo na Balkanu. Značilno pa je za to skupino tudi to, da ji nikakor ne pripada večina cerkvenih stavb one dobe; večina je namreč povsem drugačna, — tvorijo jo zgradbe podolžnega, bazilikalnega značaja v različnih menjavah, toda enousmerjenih.

¹ V končni obliki v J. Strzygowski, Die altslawische Kunst. Ein Versuch ihres Nachweises. Augsburg 1929. — Poprej v knjigi: Starohrvatska umjetnost. Zagreb 1927.

² Ljubo Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti. Historijsko-umjetničke crtece o starohrvatskim spomenicima. Zagreb 1930.

³ G. Millet, Études sur les églises de Rascie. L'art byzantin chez les Slaves (Recueil Uspensky, I), str. 149—154. — Dj. Bošković, Starinar, VII, 1932, str. 120.

⁴ K. Miatev, Simeonovata crkva v Preslav i nejnijat epigrafičen material. Bg. Pregled I, 1929, str. 100 sl. — Isti, Die Rundkirche von Preslav, Byzantinische Zeitschrift XXX, 1929/30, str. 561 sl.

Kakšen pa je spomeniški material na češkem, slovaškem in poljskem ozemlju? Treba je poudariti, da vprašanje datiranja ni v vsakem primeru povsem razčiščeno; jasno pa je, da gre vselej za spomenike, ki so sicer morebiti nekliko mlajši od dalmatinskih in balkanskih, so pa še vedno tipični primeri cerkvene arhitekture predromanske dobe. Najstarejši primer bo še vedno rotunda sv. Vaclava v praški katedrali (926—929). Bistroumna rekonstrukcija prof. J. Cibulke,⁵ njene elevacije na osnovi skromnih ostankov in obilega primerjalnega materiala pač ne more vzdržati kritike v vseh podrobnostih, glede tlorisa bo pa pravilna. Vavelska rotunda sv. Feliksa in Adaukta v Krakovu, ki je nastala bržkone ok. l. 1000, je bila skromnejša od praške in manjša od nje ter zgrajena v primitivni tehniki iz lomljenega kamna. Njene oblike spominjajo sicer na praški tloris, ker pa posameznosti pri odkritju in prenašanju obnovi rotunde niti niso bile z vso potrebno natančnostjo raziskane, niti niso ohranjene, njena elevacija v sedanji obliki ni povsem zanesljiva (to velja zlasti za zapadni del stavbe) in je zaradi tega vprašanje njenega prvotnega stanja še bolj zamotano.

Omenjeni dve »rotundi« v Pragi in v Krakovu pa nista edina primera cerkvene centralne arhitekture pri zapadnih Slovanih. Časovno je krakovski rotundi vsekakor zelo blizu centralna zgradba na Ostrovu Lednickem, ki je bila spojena s knežjim dvorom (*pallatium*). Ohranjena je tudi rotunda na gradu v Tešinu; bolj po virih kot po ostankih je znana grajska rotunda v Gneznu, ohranili pa so se vsaj skromni ostanki še drugih rotund spojenih s »*pallatium*«. Značilne so tudi druge rotunde⁶, ki so pa veliko mlajšega postanka. Na Češkem jih je veliko več in spadajo že v XI. in celo XII. stoletje; njih arhitektonski tipi so manj komplicirani, primer za to je rotunda sv. Vaclava; da so bile vzgled tudi za Poljsko, o tem priča med drugim rotunda sv. Prokopa (češkega svetnika) v Strzelnu (Velikopoljska). Sledovi centralne arhitekture te vrste so se ohranili tudi na Slovaškem.

Na Češkem in Poljskem je torej obstojala številna skupina cerkvenih rotund, oz. centralnih arhitektonskih tipov, treba pa je med njimi razlikovati dva časovna sloja: prvotnejši, ki nas tukaj edino zanima, spada še docela v predromansko dobo in je vsekakor v zvezi z začetnimi fazami češke oziroma poljske državne zgodovine; mlajši je veliko številnejši, tvorijo pa ga manj komplicirani tipi, razprostranjeni, zlasti na Češkem, na

veliko obsežnejšem področju. Prav tako kot v Dalmaciji in na Balkanu je bil starejši sloj v tedanjem cerkvenem stavbarstvu redkejši, izjemnejši in je zavzemal posebno mesto poleg veliko splošnejše in številnejše arhitekture bazilikalnega tipa.

Vprašanje, ki se spričo tega obilega spomeniškega materiala nudi samo po sebi, se glasi: od kod ta nenavadna zgoštev centralne cerkvene arhitekture v predromanski dobi — na eni strani na Balkanu in še posebej v Dalmaciji, na drugi pa na ozemlju zapadnih Slovanov? In dalje: od kod prihaja ta arhitektura? Ali je obstajala neposredna ali vsaj posredna vez med dalmatinsko in zapadno-slovansko arhitekturo? Ali je v njej morebiti res realizirana poteza, tipična za pradavne skupne slovanske arhitektonske tradicije?

II

Da bi pojasnil genezo praške rotunde, je J. Cibulka posegel daleč nazaj v preteklost in podal nekako zgodovino razvoja centralnih arhitektonskih tipov od antičnih časov sem; smisel njegovega končnega zaključka je bil (seveda močno skrajšan) približno tak: praški spomenik je v posredni zvezi z arhitekturo karolinške dobe, eden izmed primerov »pokarolinškega« cerkvenega stavbarstva. Tukaj ni mesto, da bi pretresali vsa ta vprašanja. Omenjeni zaključek je vsekakor pravilen glede posrednih zvez, obstoječih med zgodnje-srednjeveško in antično centralno arhitekturo, pa tudi v misli, da je treba vaclavsko rotundo prištevati k »pokarolinški« arhitekturi. Seveda pa te ugotovitve še ne obsegajo vse problematike, ki jo nudi spomeniško gradivo.

Vsekakor je značilno, da je pojav »rotund« na Češkem in nekoliko pozneje na poljskem ozemlju v zvezi s prvimi pojavi češke oziroma poljske državnosti, ali natančneje rečeno, konsolidirane knežje oblasti. Pri praški rotundi o tem ni dvoma, saj je postala mavzolej kneza sv. Vaclava, enega izmed ustanoviteljev trdne knežje oblasti in moža velikih etničnih vrednot. V Krakovu stvar ni tako jasna. Če se nastanek zgradbe postavlja v čas ok. l. 1000 n. e. — in vse kaže, opravičeno — jo je sicer težko spraviti v zvezo z določenim zgodovinskim dejstvom ali osebnostjo, — značilno pa je, da je — tako ali drugače — grajska cerkev. Grajske so nedvomno tudi druge zgradbe te vrste na Poljskem: na Ostrovu Lednickem, v Tešinu in v Gneznu, — znana rotunda v Znojmu na češkem Moravskem pa je po svojem slikarskem okrasu idejno celo naravnost povezana z dinastijo Přemislidov. Da so poznejše rotunde prav tako na Češkem, kjer jih je veliko, kakor tudi na Poljskem, kjer jih je veliko manj, spremenile svoj značaj, t. j. si nadele poenostavljene oblike in ne pa ohranile zveze z grajskimi središči, je sicer važna ugotovitev, ki pojasnjuje razvojno črto v socialni funkciji teh cerkva, ne spreminja pa njihovega

⁵ Jos. Cibulka, Václavová rotunda svatého Víta. Rozšířeny zvláštní otisk ze Svátováclavovského sborníku. Praha 1933.

⁶ K. Guth, České rotundy. Památky archaeologické, t. XXXIV, Praga 1924, str. 113—188. — Glej tudi V. Richter, O účelu československých rotund. Český Čas. Historický, XLII, 1936.

prvotnega pomena. Niti najstarejše niti mlajše rotunde, h katerim je na pr. na Češkem treba prišteti cerkev na Rípu, na Poljskem pa cerkev sv. Prokopa v Strzelnu, pa niso ne najstarejši ne edini tipi zgodnje predromanske arhitekture na Češkem in na Poljskem.

Dovolj je v tem oziru omeniti nekatere cerkve na Levem Hradcu in v Budeču, ki so časovno blizu praški rotundi; še pomembnejši so ostanki cerkvenega stavbarstva iz cirilmetodovse dobe na Moravskem⁷, med katerimi ni niti enega primera centralne arhitekture. Na Poljskem pa so pokazali izidi izkopin pod temelji poznanjske katedrale, da je bila najstarejša cerkev na tem prostoru (in obenem na Poljskem sploh) bazilikalnega tipa; nastala je bržkone še za časa kneza Měška, torej ob sami zarji zgodovine poljske državnosti.

Ne sme se prezreti, da gre »rotundam« na Češkem in Poljskem kakor tudi na vsem ozemlju, ki sega od tod preko Slovaške v Dalmacijo in na Balkan, posebna vloga. Natančneje analiza posameznih primerov zapadno-slovanskih centralnih zgradb, ki je tukaj pač ni treba ponavljati, nam pove, da je vsaka teh stavb v večji ali manjši zvezi s tem ali onim spomenikom v zapadni Evropi; to jim že samo po sebi daje širšo geografsko in kulturno-zgodovinsko ter razvojno podstavo in jih uvršča v splošnoevropsko razvojno črto predromanske cerkvene arhitekture. Po pravici jih torej lahko imamo za dokumente tzv. »prakarolinške« dobe. Toda pojem karolinške in pokarolinške umetnosti je zelo obsežen, saj je vsebina, ki jo krije, raznovrstna. To velja tudi za cerkveno centralno arhitekturo, ki ji pripadajo spomeniki na vsem območju nekdanjega karolinškega imperija, torej na francoskih, nemških in italijanskih tleh. S te perspektive je dovolj razvidna razvojna črta, ki vodi od italjskih starokrščanskih in zgodnejebizantinskih centralnih zgradb preko S. Vitale v Ravenni, sv. Sofije v Beneventu, cerkve v Bielli in v S. Germigny-les-Prés do dvorske kapele Karla Velikega v Aachenu. Jasno je tudi, da so vse te centralne zgradbe v idejni zvezi s starokrščanskimi martiriji, ki so bili povečini centralnega značaja. Kakor je prepričujoče dokazal A. Grabar⁸, se vse te številne dvorske »svete« kapele (*Saintes Chapelles*), med katere je treba prišteti tudi že znameniti Oktogon Konstantina Velikega v Antiohiji ter »sveto kapelo« v Carigradu, radi velikega števila relikvij, ki jih v sebi hranijo, martiriji; poleg tega so v nujni zvezi z vladarjevim dvorom, sedežem posvetne in verske oblasti, in z vladarjem samim, saj so prav te relikvije

⁷ Archeologické Rozhledy, 1949 in 1950, — gl. A. Giejsztor, Badania wczesnodziejowe w Czechosłowacji. Przegląd Zachodni, 1951, str. 129—200.

⁸ A. Grabar, Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique, I., zlasti str. 559—581.

in ta stavba neizogibni izraz njegovega pomena in božanske moči. Sicer pa — naj je že bila posebna funkcija teh zgodnjerednjeveških centralnih zgradb kakršnakoli — njih prvotni izvor je iskati na vsak način v krščanski antiki, ki se medievizira v fevdalni zapadni Evropi. Obenem s krščanstvom in s funkcijo, ki jo imajo v zvezi s središči knežje oblasti, se širijo njih vzori na vzhod, tu se uveljavljajo na vzhodnih ozemljih rimsko-latinskega, t. j. zapadnega dela slovanskega sveta. Četudi je imela ta zapadna arhitektura skupni pravzor in skupne izhodiščne točke z Bizancem, se ta gradbeni tip v bizantinskem delu slovanskega sveta (tj. pri vzhodnih Slovanih) vendarle ni uveljavil v enaki obliki.

Kako pa je s to stvarjo na Balkanu in še prav posebej v Dalmaciji?

Analogije in skupne točke z ono severno arhitekturo so nedvomne. Tako je na pr. zadrška rotunda sv. Donata nastala po l. 800, takoj po vrnitvi škofa Donata z dvora Karla Velikega, kjer se je mudil kot poslanec svojega mesta. Tako nam oblike cerkve, ki gotovo niso predaleč od vzorov predromanske karolinške dobe (Aachen in Benevent) postanejo razumljivejše. Zveza s karolinško arhitekturo postaja še razvidnejša, če upoštevamo tudi imena frankovskih patronov cerkva v hrvaškem središču, v Ninu. Toda povsod stvar ni tako jasna in enostavna. Če imamo v Ninu nedvomno opraviti z dvorsko cerkvijo oziroma kapelo (sv. Križa), pa smo si s cerkvijo sv. Donata manj na jasnem. Posebno važna je, in to že načelno loči dalmatinske in balkanske rotunde in druge centralne zgradbe od severnih, njihova genetična zveza z lokalno oz. regionalno preteklostjo. Če izvzamemo sv. Donata, ki je nastal bržkone v zvezi s karolinškim vzorom, se vse ostalo naslanja na vzore in pobude, ki so jih nudila domača tla, mestoma pa morebiti tudi še carigrajsko sakralno stavbarstvo.

Najstarejši in hkrati najpomembnejši primer te centralne in obenem dvorske arhitekture je pač mavzolej cesarja Dioklecijana v Splitu, ki je še ves zasidran v poganski antiki; monumentalna grobnica — heroon je predhodnik krščanskih martirijev centralnega značaja. Temu načelnemu tipu so pripadali, četudi v oblikah in podrobnostih bogato diferencirani, gotovo tudi ne samo že omenjeni Oktogon v Antiohiji, ampak tudi mavzolej Konstance v Rimu, martirij v Jeruzalemu (sv. Grob), cesarski mavzoleji v Carigradu, pa tudi zgradba iz časov cesarja Leona I (457—474) pri Blahernskem samostanu, kjer so hranili omoforion M. Božje, ter druga pri samostanski cerkvi Halkoprategi (iz let 565—578), ki sta bila v njej shranjena pas in tunika Marije Device. Bizantinske in balkanske tradicije te vrste, ki imajo svoj prvotni pravzor v kasni antiki in v zgodnjem krščanstvu, nadaljujejo najtipičnejši primeri dalmatinskih in balkanskih centralnih zgradb,

kot so se ohranili v arhitekturi starohrvatske dobe v Dalmaciji, kjer so jim mogli služiti kot neposredni vzori tudi spomeniki iz lokalne preteklosti (na pr. centralne zgradbe iz poznejše faze starokrščanske arhitekture v Zadru, na pr. s v. Uršula), in kakršne predstavljajo poleg drugih cerkev sv. Petra pri Novem Pazaru v Raški ter tzv. Okrogla cerkev v bolgarskem Preslavu. Zanimivo in značilno je pri tem, da je le-ta, ki je mlajša med balkanskimi rotundami, najbolj prežeta z zgodnjebizantinskimi, ali bolje rečeno, starokrščanskimi, poznoantičnimi elementi, ki so bili na Balkanu ob Donavi živi še v X. stoletju.

Značilno je, da na Balkanu in v Dalmaciji ti centralni tipi že zgodaj izginejo. Na bolgarskih in srbskih tleh jih nadomestijo tipi po svojem izvoru »bizantinske« in obnem regionalno diferencirane bolgarske, srbske in macedonske arhitekture, — v Dalmaciji pa se ne grade več od časa, ko se na vzhodni obali Jadrana pojavijo benediktinske samostanske bazilike.

Kakšen je tedaj spričo vsega navedenega odgovor na vprašanja, ki smo si jih postavili na začetku?

Na češkem in poljskem ozemlju so za arhitekture, — v Dalmaciji pa se ne grade več od časa, ko centralne zgradbe prav tako značilne, kakor za predromansko dobo v Dalmaciji in na Balkanu. Obe skupini sta si nedvomno blizu po svojih genetičnih vezeh in arhitektonskih tipih, pa tudi po svojih idejnih zasnovah in socialnih funkcija. Nastale so v zvezi v verskim kultom, zlasti s kultom relikvij, pa tudi z idejo državne oblasti, ki jo predstavljata knez in njegov dvor; od tod tudi koncepcija teh »rotund«, ki je nedvomno v daljni genetični zvezi z idejnostjo starokrščanskih in

zgodnjebizantinskih, poantičnih martirijev in mavzolejev, ki se je pozneje prenesla na cerkve sploh. Pot do rotund je pri zapadnih Slovanih vodila čez Zapad — od prvotnih vzorov jih loči dolg razvoj in preoblikovanja v duhu in smislu, značilnem za zapadno (italsko, francosko in nemško predromansko) — umetnost predromanske dobe v Dalmaciji in na Balkanu pa je črpala neposredno iz prvega vira: zi pozne antike in njenih zgodnjebizantinskih transformacij.

Ta razlika, ki se utegne zdeti na prvi pogled brez večjega pomena, je v bistvu prvi pojav poteze, ki je postala značilna za ves nadaljnji razvoj umetnostne kulture pri južnih in zapadnih Slovanih. Kar je bilo v umetnosti južnih Slovanov razvojno pomembnega in kvalitativno velikega, je bilo (kakor vse ostalo v njihovi zgodovini) v tesni zvezi s tradicijami in duhom sredozemske, južne umetnostne kulture, ki je imela svoje korenine v antiki, — medtem ko so do zapadnih Slovanov prihajali isti tradicionalni elementi šele po daljši poti in v formalnem jeziku Zapada. Gotovo ni brez pomena, da se da ta poteza ugotoviti že v razdobju, ko se na jugu začinja oblikovati starohrvatsko državno jedro in ko deluje sto let pozneje na Češkem že prva velika zgodovinska osebnost češke državne zgodovine knez Vaclav, in ko se pozneje na Poljskem gradijo prvi trdni temelji velike poljske države. V času pa, ko rotunde nehajo biti dvorske in grajske kapele in se spremeni njih prvotna socialna funkcija ko postanejo župne in vaške cerkve, je njih idejni smisel pokopan. Ostaja le še oblika, ki v novih razmerah in spričo nove idejne in socialne vsebine ne zadostuje več in mora kmalu odmreti.

ZUSAMMENFASSUNG

Die schon lange bemerkte Erscheinung der vielen sakralen Zentralbauten in Dalmatien und Balkanländern aus der Zeit des frühen Mittelalters regt aufs neue das Interesse der Forscher, weil in der letzten Zeit in Böhmen, Polen und Slowakei manche verwandte Bauten entdeckt wurden. Dies weckt die Frage der Beziehung dieser Baudenkmäler der Süd- und Westslaven. Eine nähere Betrachtung genügt, um sich zu überzeugen, dass es verwandte, in sich gebundene Gruppen, aber keine zwischen sich unmittelbar verbundene, sind.

Die frühmittelalterlichen Zentralbauten der Westslaven entstehen gleichzeitig mit den Anfängen ihrer eigenen Staaten und in der unmittelbaren Nähe ihrer Herrscher. Diese Bauten knüpfen an die westliche Kunst der karolingischen und der nachkarolingischen Kunst an, deren Kunst, wie bekannt, an dem italischen, fränkischen und germanischen Boden blühte. Mittelbar durch diese Kunst sind die frühmittelalterlichen sakralen Zentralbauten der Westslaven mit den verwandten Bauten der altchristlichen Zeit und der Antike verbunden.

In Dalmatien und am Balkan, wo ebenso ein Zusammenhang der sakralen Zentralbauten und der ersten Herrscher der eigenen Staaten der Südslaven zu bemerken ist, erscheinen diese Bauten auch nicht ausser Beziehung mit der westlichen Kunst der karolingischen Zeit, knüpfen aber vor allem an die eigene regionale und lokale Tradition an in welcher ausser den altchristlichen Bauten auch die frühbyzantinischen voraussichtlich eine Rolle spielten. Mit Betonung auf die Bedeutung des Reliquienkultus und der Idee der im Herrscher und seinem Hofe vorgestellten Staatsmacht, wird am Ende dargestellt, wie plötzlich und früh diese Bauten bei den Südslaven verschwinden, während sie bei den Westslaven länger leben, doch ihrer einstigen Bedeutung bereubt.